

Абсолютний вакуум. Уявна величина. Провокація. Бібліотека XXI століття.

Станіслав Лем

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

St. Lem

«Doskonała próżnia»

(«Czytelnik» — Warszawa)

Написання рецензій на неіснуючі книжки — не винахід Лема; не лише в сучасного письменника — Х.-Л. Борхеса — ми знаходимо такі спроби (наприклад, «Обговорення твору Герберта Квейна» в томі «Лабіринти»), цей задум сягає далі — і навіть Рабле не був першим, хто його застосував. Але «Абсолютний вакуум» курйозний тим, що він хоче бути антологією таких-от саме критичних статей. Систематичність педантизму чи жарту? Ми підозрюємо автора в жартівливих намірах, і цього враження не послаблює вступ — довжелезний і сухий, у якому ми читаємо: «Написання роману — це форма втрати творчих свобод (...) Своєю чергою, рецензування книг — це ще менш шляхетна каторга. Про письменника принаймні можна сказати, що він сам себе зневолив — вибраною темою. Критик — у гіршому становищі: як каторжник до своєї тачки, так до обговорюваного твору прикований рецензент. Письменник втрачає свободу у власній, а критик — у чужій книзі».

Емфаза цих спрощень надто явна, щоби сприймати її серйозно. У наступному абзаці вступу («Автозіль») ми читаємо: «Література досі нам розказувала про фіктивні постаті. Ми підемо далі: будемо описувати фіктивні книги. Ось шанс повернути собі творчу свободу, і водночас поєднати шлюбними узами два суперечні духи — белетриста і критика».

«Автозіль», робить висновок Лем, має бути творінням, вільним «у квадраті», оскільки критик тексту, будучи введеним у сам цей текст, матиме більше шансів для маневру, ніж оповідач традиційної чи нетрадиційної літератури. Із цим можна було б погодитися, бо справді, література сьогодні бореться за більшу дистанцію щодо свого творіння, як бігун — за друге дихання. Гірше, що цей вчений вступ якось не хоче закінчуватися. Лем розповідає в ньому про

позитивні сторони небуття, про ідеальні математичні об'єкти і про нові метарівні мови. Як на жарт це вже трохи затягнуте. Мало того — цим вступом Лем вводить в оману читача (а може, і самого себе?). Адже «Абсолютний вакуум» складається з псевдорецензій, які є не тільки збіркою жартів. Я поділив би їх, не погоджуючись із автором, на такі три групи:

1) Пародії, літературні підробки і кпини: сюди належать «Робінзонади», «Ніщо, або Послідовність» (обидва тексти кепкують, кожен по-своєму, з «нового роману»), можливо, іще — «Ти» і «Гігамеш». Щоправда, позиція «Ти» досить ризикована, позаяк вигадати погану книжку, яку можна рознести в пух і прах за те, що вона погана, — це надто дешево. Найоригінальнішим формально є роман «Ніщо, або Послідовність», оскільки його, поза сумнівом, ніхто не міг би написати, тож застосований прийом — псевдорецензія — робить можливою акробатичну штучку: критику книги, якої не тільки нема, але й не може бути. «Гігамеш» мені сподобався найменше. Йдеться про мішок і про шило; але чи справді варто збувати такими дотепами шедеври? Можливо, якщо сам їх не пишеш.

2) Чернеткові нариси (бо це, зрештою, своєрідні чернетки), як-от «Групенфюрер Людовік XVI» чи «Ідіот», а також «Проблема темпу». Кожен із них міг, хтозна, стати ембріоном доброго роману. Але ці романи ще би треба було спочатку написати. Переказ, критичний чи ні, — це, врешті-решт, лише закуска, що викликає в нас апетит на страву, якої немає в кухні. Чому немає? Критика інсинуаціями — це нечесна гра, але один раз я собі це дозволю. В автора були ідеї, яких він не міг реалізувати у повному форматі; написати не вмів, а не писати йому було шкода: ось і вся генеза цієї частини «Абсолютного вакууму». Лем, достатньо кмітливий, щоб передбачити саме такий докір, вирішив захиститися — вступом. Тому він говорить в «Автозіїлі» про вбогість творчої майстерні

прозаїка, про те, як-то треба по-ремісничому витесувати описи, що «маркіза вийшла з дому о п'ятій». Але добра майстерня — не вбога. Лем злякався труднощів, які ставила кожна з цих трьох книжок, наведених мною тільки як приклади. Він волів не ризикувати, відкритися, ухилитися від прямих відповідей. Як «кожна книжка є могилою безлічі інших, які вона знищила, бо витіснила», він дає зрозуміти, що ідей у нього більше, ніж біологічного часу (*ars longa, vita brevis* 1). Але значних, багатообіцяючих ідей немає аж так багато в «Абсолютному вакуумі». Є в ньому покази майстерності, про які я згадував; але тоді йдеться про жарти. Однак я підозрюю серйознішу річ, а саме — нездійсненну тугу.

Про те, що я не помиляюся, переконує мене група останніх творів тому, таких, як «*De Impossibilitate Vitae*», «Культура як помилка» — а особливо! — «Нова Космогонія».

«Культура як помилка» перевертає з ніг на голову погляди, які Лем неодноразово виголошував як у своїх белетристичних книгах, так і в дискурсивних. Лавиноподібний вибух технологій, який там дістав клеймо ліквідатора культури, тут проголошується визволителем людства. Другий раз Лем виявляється відступником у «*De Impossibilitate Vitae*». Нехай не введе нас ув оману забавний абсурд довгих причинових ланцюгів сімейної хроніки: йдеться не про ці комічності фабули, а про атаку на святая святих — на теорію імовірності, а отже, випадку, а отже, тієї категорії, на якій він будував і зводив різноманітні свої численні концепції. Атака відбувається у блазенській ситуації, і це має затупити її вістря. Тож чи була вона бодай мить задумана не як гротеск?

Такі сумніви розвіює «Нова Космогонія», воістину *pièce de resistance* книги, схована в ній, ніби троянський кінь. Це ані не жарт, ані неіснуюча рецензія, тож що це, властиво? Надто важкий був би це жарт, обвішаний такою масивною науковою аргументацією — відомо ж, Лем з'їв енциклопедії, достатньо потрясти ним, щоби

посипалися логарифми і формули. «Нова Космогонія» — це неіснуюча промова лауреата Нобелівської премії, яка змальовує революційний образ Всесвіту. Якби я не знав жодної іншої книги Лема, то міг би, врешті-решт, припустити, що це мав бути анекдот для тридцяти втаємничених, тобто фізиків та інших релятивістів у всьому світі. Однак це видається неправдоподібним. А отже? Я знову вбачаю задум, який осяяв автора — і якого він злякався. Звичайно, він ніколи в цьому не зізнається, і ані я, ані ніхто інший не доведе йому, що він серйозно підійшов до образу Космосу як Гри. Він завжди може послатися на жартівливість контексту, на саму назву книги («Абсолютний вакуум» — а отже, йдеться «про ніщо»), зрештою, найкращий притулок і відмовка — це *licentia poetica* 2.

І все-таки я гадаю, що за всіма цими текстами криється серйозність. Космос як Гра? Задумана Фізика? Поклонник науки, який лежить ниць перед Її св. методологією, Лем не міг проголосити себе першим єресіархом і відщепенцем. І тому він не міг цю думку вкласти у жодне дискурсивне висловлювання. А знову ж таки зробити ідею «Гри в Космос» віссю фабулярної інтриги — це означало написати ще один, котрийсь там за порядком твір «нормальної Science Fiction».

То що ж залишалося? На здоровий глузд — нічого іншого, ніж мовчати. Отож книжки, яких літератор не пише, за які він не візьметься поза будь-яким сумнівом, нехай там не знати що, яким можна приписати фіктивних авторів — такі книжки, через те, що вони не існують, мабуть, дивовижно схожі на урочисте мовчання? Чи можна ще більше відсторонитися від гетеродоксальних думок? Якщо говорити про ці книги, про ці виступи, як про чужі, — це майже те саме, що говорити — мовчки. Особливо якщо це відбувається в жартівливому антуражі.

А отже, з виношеного під серцем довгорічного голоду за поживним реалізмом, з думок, надто зухвалих щодо власних поглядів, щоб можна було їх висловити прямо, з усього, про що марно мріється, — якраз і виникнув «Абсолютний вакуум». Теоретичний вступ, який начебто обґрунтовує «новий жанр літератури», — це маневр для відвернення уваги, це навмисно експонований рух, яким престижиста відводить наш погляд від того, що він насправді робить. Ми маємо повірити, що відбудуться покази спритності, коли насправді — інакше. Це не прийом «псевдорецензій» породив ці твори, це вони, вимагаючи — намарно — вираження, скористалися цим прийомом як виправданням і претекстом. За відсутності цього прийому усе залишилося б у сфері замовчувань. Адже йдеться про зраду фантазування на користь добре приземленого реалізму, про ренегатство в емпіриці, про єресь у науці. Невже Лем думав, що цю його махінацію не викриють? Вона зовсім проста: зі сміхом кричати про те, про що не смів би серйозно прошептати. Усупереч тому, що говорить вступ, критик не мусить бути «прикований до книги, як каторжник до тачки»: не в тому його свобода, що він може книжку вивищити або принизити, а в тому, що він може через неї поглянути, як через мікроскоп, на автора, і тоді «Абсолютний вакуум» виявляється розповіддю про те, чого хочеш, але чого немає. Це книга нездійснених мрій. І єдиним вивертом, яким ще міг би скористатися Лем, заплутуючи сліди, була б контратака: у вигляді твердження, що це не я, критик, а він сам, автор, написав цю рецензію і зробив з неї чергову частку «Абсолютного вакууму».

«Les robinsobades»

par Marcel Coscat

(Ed. du Seuil — Paris)

Після Робінзона Дефо прийшов, препарований для дітвори, швейцарський Робінзон і безліч далі здитинілих версій безлюдного

життя; а кілька років тому паризька «Олімпія» опублікувала, йдучи в ногу з часом, «Сексуальне життя Робінзона Крузо», простацький твір, автора якого і називати не варто, бо він сховався під одним із тих псевдонімів, що становлять власність самого видавця, який наймає поденників пера з відомою метою. Але на «Робінзоні» Марселя Коска варто було почекати. Це товариське життя і суспільно-корисна праця Робінзона Крузо, його складне, важке і багатолюдне життя, бо йдеться про соціологію самотності — про масову культуру безлюдного острова, який ледь не лускає від скупчення людей наприкінці роману.

Пан Коска не написав, як швидко помічає читач, твору плагіаторського або комерційного характеру. Він не займається ні сенсацією, ні порнографією безлюддя, спрямовуючи хіть жертви корабельної катастрофи на пальмові дерева з їхніми волохатими кокосами, на риб, кіз, сокири, гриби і копченини, врятовані з розбитого корабля. У цій книзі, наперекір «Олімпії», Робінзон вже не є роз'юшеним самцем, який, ніби фалічний єдиноріг, топче чагарники, посіви цукрової тростини і бамбуку, гвалтує піски пляжу, гірські вершини, води затоки, крики чайок, бундючні тіні альбатросів або акул, яких шторм приганяє до берега. Спраглий таких речей не знайде у цій книзі поживи для роз'ятреної уяви. Робінзон Марселя Коска — це логік у чистому стані, крайній конвенціоналіст, філософ, який зробив з доктрини такі далекі висновки, які лише було можливо, а катастрофа корабля — трищоглової «Патриції» — була для нього тільки відкриттям воріт, перерізанням шнурів, приготуванням лабораторної апаратури під експеримент, бо це був акт, який дав йому змогу добратися до власного ества, не спотвореного наявністю Інших.

Сергій Н., з'ясувавши своє становище, не стільки смиренно погоджується, скільки вирішує стати справжнім Робінзоном, починаючи від добровільного прийняття саме цього імені, що є

раціонально остільки, оскільки з дотеперішнього життя він вже не зможе мати ніякої користі.

Доля жертви катастрофи, у сукупності побутових незручностей, і так достатньо неприємна, щоб її було варто доправляти свідомо марними зусиллями пам'яті, що тужить за втраченим. Такий світ, яким його застаєш, треба по-людськи облаштувати; а отже, як острів, так і себе, вирішує колишній Сергій Н. зробити від нульового початку. Новий Робінзон п. Коска не має жодних ілюзій; він знає, що герой Дефо був фікцією, а його життєвий прототип — моряк Селькірк — виявився, коли його через роки випадково знайшов якийсь бриг, істотою, яка настільки геть-чисто втратила людську подобу, що аж була позбавлена мови. Робінзон Дефо врятувався не завдяки П'ятниці — той прибув надто пізно, — а тому, що він сумлінно розраховував на компанію хоча й сувору, але найкращу з можливих для пуританина, а саме самого Господа Бога. Це цей товариш нав'язав йому строгий педантизм поведінки, наполегливу працьовитість, критичну оцінку своїх вчинків і особливо ту охайну скромність, яка так розлютила автора паризької «Олімпії», що він її фронтально підняв на роги розгнужданості.

Сергій Н., або Новий Робінзон, відчуваючи в собі якусь творчу силу, одного не створить, поза будь-яким сумнівом, і він про це знає наперед: Всевишній у нього, безсумнівно, не вийде. Він раціоналіст, і саме як раціоналіст береться до справи. Він хоче зважити все, а тому починає з того, чи, може, не було б найбільш розважливо взагалі нічого не робити; це найвірогідніше призведе до божевілля, але хтозна, чи воно не буде цілком зручним становищем? Ба, якби ж то можна було підібрати тип безумства, як краватку до сорочки: гіпоманіакальну ейфорію, з її тривалою радістю, Робінзон навіть охоче б її собі прищепив, але де гарантія, що він не скотиться у депресію, яка закінчується спробами самогубства. Ця думка його відштовхує, особливо з естетичної точки зору, а крім того

пасивність не лежить у його натурі. Повіситися чи втопитися він завжди матиме час — тож і такий варіант він відкладає *ad acta* 3. Світ снів — говорить він собі, на одній з перших сторінок роману — це те Ніде, яке може бути просто ідеальним; це утопія, послаблена у виразності, бо хворобливо розчепірена, втопаюча в нічних трудах мозку, який не стоїть тоді на висоті завдань яви. «Уві сні відвідують мене, — мовить Робінзон, — різноманітні особи і ставлять мені запитання, на які я не знаю відповіді, поки вона не пролунає з їхніх уст. Чи це мало б означати, що ці особи — кавалки, які відшнуровуються від мого єства, його пуповинне продовження? Говорити так — значить, страшно помилятися. Так, як я не знаю, чи ті вже смачні для мене черви, жирненькі білі хробаки, знаходяться під оцим пласким каменем, який я починаю дбайливо підважувати великим пальцем босої ноги, так само я не знаю, що ховається в свідомості тих осіб, які відвідують мене вві сні. Отже, стосовно мого Я ці особи так само зовнішні, як черви: йдеться зовсім не про те, щоби стерти різницю між сном і явою — це шлях божевілля! — а про те, щоб створити новий, кращий порядок. Що вві сні вдається тільки деколи, нашвидкуруч, закручено, хистко і випадково, належить випрямити, стиснути, міцніше з'єднати і посилити; сон, пришвартований до яви, виведений на яву як метод, слугуючий яві, заселивши яву, напхавши її своїм найкращим товаром, перестане бути сном, а ява, під впливом такого лікування, стане і по-старому тверезою, і по-новому сформованою. Оскільки я сам, я не мушу вже ні з ким рахуватися; але оскільки водночас знання про те, що я є сам, — це отрута для мене, отож я не буду сам; фактично, Господа Бога я не можу собі дозволити, але це ще не означає, що я не можу собі дозволити Нікого!»

І далі мовить наш логічний Робінзон: «Людина без Інших — це риба без води, але так само, як більшість вод брудна і запаскуджена, так само і мої середовища були смітниками. Родичів, батьків,

начальників, учителів я не сам собі вибирав, навіть коханок це стосується, бо вони підверталися як попало: я перебирав у тому (якщо взагалі перебирав), що дав випадок. Якщо, як будь-який смертний, я був приречений на випадкові пологово-сімейно-товариські обставини, то нема за чим і шкодувати. А тому — нехай прозвучить перше слово Буття: «Геть цей мотлох!»

Він промовляє, як бачимо, ці слова з піднесенням, яке дорівнює Творцевому «Хай буде...». Адже власне світ і починає Робінзон створювати собі з нуля. Вже не тільки завдяки випадковій катастрофі очищений від людей, а за власним рішенням починає він повномасштабне творення. Такий логічно досконалий герой Марселя Коска накреслює програму, яка його потім знищить і висміє: невже, немов людський світ — свого Творця?

Робінзон не знає, з чого почати: чи він мав би оточити себе ідеальними істотами? Ангелами? Пегасами? (Якусь мить він мав охоту на кентавра). Але, позбавлений ілюзій, він розуміє, що присутність істот, якоюсь мірою ідеальних, вилізе йому боком. Тому він на початок додає собі того, про кого досі, давніше, міг тільки мріяти, а саме вірного слугу, мажордома, гардеробника і лакея в одній особі — грубого (грубі — добродушні!) Глумма. Під час цієї першої робінзонади роздумує наш Творець з челядників про демократію, яку, як і кожна людина (у цьому він впевнений), він терпів лише з необхідності. Ще хлопцем він марив, засинаючи, про те, як би то було добре народитися великим паном у якому-небудь середньовіччі. Тепер нарешті він може здійснити свої мрії. Глумм досить-таки дурний, бо цим він автоматично вивищує свого господаря; до голови йому нічого оригінального ніколи не приходить, тож і від служби він ніколи не відмовиться; усе виконує на льоту, навіть те, чого господар ще не встиг наказати.

Автор зовсім не пояснює, чи працює і як саме Робінзон за Глумма, бо розповідь ведеться від першої (Робінзона) особи; тож бо якщо навіть він (а як же може бути інакше?) сам тишком-нишком робить усе те, що потім видається за наслідки лакейської служби, то діє він тоді в ідеальній бездумності, так що помітні тільки результати цих його трудів. Ледве Робінзон продре вранці очі, ще склесні сном, а біля його узголів'я вже лежать дбайливо приготовані устрички, такі, як він найбільше любить, злегка посолені морською водою, сочком кваскових трав приправлені до смаку, а на закуску — черви м'якенькі, як масельце, білі, на охайних тарілочках-камінцях; а ось неподалік і черевики блищать, дбайливо вичищені кокосовим волокном, і одяг чекає, каменем, від сонця гарячим, випрасуваний, де і штани мають кант, і в петличці сюртука свіжа квіточка, але пан і так трохи побурчить, снідаючи і вдягаючись, на обід замовляє крячка, на вечерю — кокосове молочко, і щоб було добре охолоджене — Глумм, як і належить доброму мажордомові, слухає наказів, ясна річ, у покірному мовчанні.

Пан бурчить — слуга слухається; пан наказує — слуга мусить; приємне це життя, спокійне, трохи як якийсь відпочинок на селі. Робінзон ходить на прогулянки, збирає найцікавіші камінці, навіть засновує собі їх колекцію, а Глумм тим часом готує їжу — і при цьому сам взагалі нічого не їсть: яка економія на утриманні і зручність! Але невдовзі всередині відносин Пана і Слуги з'являється перша піщинка. Існування Глумма не підлягає сумніву: сумніватися в ньому — це те саме, що сумніватися в тому, що дерева стоять і хмари плывуть також і тоді, коли ніхто на них не дивиться. Але запопадливість лакея, його старанність, вірний послух, покірність стають просто набридливими. Черевики завжди чекають начищені, устрички пахнуть біля твердого ложа щоранку, Глумм нічого не говорить — ще б пак, Пан не терпить прислужників-резонерів, але з цього видно, що Глумма як особи

взагалі на острові немає; Робінзон вирішує додати щось таке, що би надало витонченості надто простій, а отже, примітивній ситуації. Доробити Глуммові лінощі, непослух, фіґлі в голові не вдасться: такий він уже є, який, властиво, є; надто сильно з'явився; тому Робінзон ангажує як помічника-кухарча малого Смена. Це брудне, але пристойне, можна б сказати — майже циганське хлоп'я, трохи ледар, але кмітливий, схильний до витівок, і тепер не Пан, а Лакей починає мати щораз більше роботи — не з обслуговуванням Пана, а з тим, щоби приховувати від панського ока все, що лише цей шмаркач вигадає. У результаті Глумма, позаяк він постійно зайнятий тим, що прикорочує Смена, нема навіть більшою мірою, ніж досі, Робінзон може часом, мимохідь, слухати відголоски Глуммових пересварок, коли їх у його бік доносить морський вітер (голос Глумма, скрекітливий, дивовижно нагадує голос великих кричків, але ж сам він у ці сварки слуг втручатися не буде! Смен відволікає Глумма від Пана? Смен піде геть, його вже вигнали на всі чотири сторони. Навіть устриць він під'їдав!

Пан готовий забути про невеликий епізод — що ж, якщо Глумм не зовсім може. Він легковажить; лайка нічого не допомагає; лакей далі мовчить, тихіший води, нижчий трави, але щось, тепер це ясно, почав собі думати. Не буде Пан вчиняти допит над лакеєм ані допрошуватися від нього щирості — кому ж він має бути сповідником?! Не йде все як по маслу, суворе слово не діє — тож і ти, старий дурню, забирайся мені з очей! Ось тобі платня за три місяці — щоб ти щез!

...

Далі — у повній книжці «Абсолютний вакуум. Уявна величина. Провокація.

Бібліотека XXI століття.».

nashaknyga.com.ua